

DOI: 10.26565/2075-1893-2021-34-07

УДК 911.3:[338.48-53:634.8+338.48-6:641/642](477.52/.54)

Борис Шуліка,

к. геогр. н., доцент кафедри фізичної географії та картографії

e-mail: shulika91@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2427-4124>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

Виноградарство і виноробство в північно-східному лісостеповому краї України в поєднанні з винним туризмом

Мета даної статті: виявлення проблем та перспектив розвитку винного туризму в Україні як досить перспективного напрямку туристичної діяльності, що може актуалізувати потенціал різних районів України, зокрема Північно-Східного лісостепового краю України.

Основний матеріал. У статті проаналізовані питання вирощування винограду та виробництва винної продукції у Північно-Східному лісостеповому краї України. В нашій країні є ряд регіонів, в яких вдало поєднуються географічні, кліматичні, екологічні та ландшафтні умови. Корисні властивості такої цінної культури та продуктів її переробки в регіоні будуть надзвичайно цікаві та актуальні. Тому саме в ньому і потрібно проводити організацію винних турів.

Різноманітність кліматичних умов в Україні дозволяє вирощувати практично будь-які види культурних рослин у відкритому ґрунті, за виключенням екзотичних тропічних рослин, та отримувати високі і стабільні врожаї. Рослинну продукцію людина вивчає дуже давно, ставлячи перед собою вирішення різних питань. Розвиток виноробного комплексу є перспективним елементом систематичного, сталого та ефективного розвитку українського аграрного сектору.

Висновки. Розвиток винного туризму при урахуванні досвіду розвинених країн-виновиробників та виноградарів загалом має широкі можливості для кількісного і якісного зростання, забезпечуючи стимулювання економічного розвитку виноробних регіонів, підвищення економічної ефективності виноробних підприємств, поліпшення соціокультурного рівня суспільства. Винний туризм вказує на шлях певних відмінностей у розвитку кулінарного туризму в країні в цілому. А у регіоні він є сприятливим для можливостей промислового виноградарства, у т. ч. з туристичної точки зору. Основними проблемами можна назвати кількість зацікавлених господарюючих суб'єктів з органами державної влади та місцевого самоврядування, при використанні туризму як засобу просування місцевої виноробної продукції.

Ключові слова: виноград, вирощування культур, винний туризм, сільське господарство, районування території, виноградарство, агрокліматичні умови.

Вступ. Останнім часом однією з популярних областей застосування можливостей, які надаються деякими географічними науками, зокрема ландшафтознавством, стали туризм та рекреація, що визначається, в першу чергу, природними умовами територій. При оцінці рекреаційних якостей територій поряд з ландшафтними картами часто використовуються також матеріали фізико-географічного районування [3].

За даними «Всесвітньої туристичної організації» (World Tourism Organization), вже в наш час до одного з найбільш перспективних напрямів розвитку сучасного ринку туристичних послуг відносять винний туризм. У якійсь мірі, це тематичний вид туризму. До нього можемо включити такі складові, як:

- ознайомлення з виробництвом винограду;
- традиції його споживання;
- дегустація та придбання алкогольних напоїв

(в т. ч. одразу у виробника в конкретному регіоні вирощування культури) [1].

Це новий вид спеціалізованого, тематичного туризму, який, можна сказати, розвивається на стику розважального та зеленого туризму.

Винні туристичні принципи дуже прості:

- спробувати вина тільки в країнах їх виробництва, щоб у пам'яті й уяві міцно зв'язати букет напою і смак та таємницю його походження в природі, історії, регіоні;
- оцінити виробництво технологічної культури, особисто ознайомитися з виноробами, дізнатися про історичні економічні традиції.

Туризм у наш час є невід'ємною частиною, компонентом сталого розвитку будь-якого регіону світу. Сталий розвиток туризму виходить з учення на основі сталого розвитку. Його метою є зміна відносин між людиною і природою, щоб розширити економічні можливості для зростання і створення скоординованої глобальної стратегії людства для виживання. Ця стратегія зосереджується на природних спільнотах для збереження і відновлення у тій мірі, в якій це необхідно для господарських можливостей біосфери [2, 5].

Вихідні передумови. Винний туризм є складовим та важливим елементом двох галузей виноградарства (виноградарської і виноробної) та туристичної.

Винний туризм виник у Європі. Це пов'язано з тим, що Європа є найбільшим у світі винним центром, експортером і провідним регіоном за кількістю відвідування туристів. Туризм і виробництво вина складають суттєвий відсоток доходу таких країн, як Франція, Італія, Іспанія, Німеччина, Португалія, Греція, Австрія та Угорщина. Україна – це європейська країна з високо розвиненим виноградарством і виноробним комплексом, який виготовляє різні винопродукти. Наші продукти повільно рухаються на європейському та світовому ринках через низку об'єктивних економічних і полі-

тичних причин. В нашій історії був значний період, коли радянська централізація виноробства призвела до того, що вино майже перестало бути продуктом місцевості, а стало продуктом брендингу за загальноприйнятим стандартом. Для порівняння, у Франції стандарти вмісту цукру не встановлені, так що виноробам набагато простіше працювати в даній галузі. Однак та ж централізація створила і можливості, наприклад, для будівництва потужних дегустаційних комплексів у Криму, що буде складним завданням для приватної компанії.

При зонуванні для рекреаційної оцінки територій необхідно вивчити їх сприятливі умови для всіх можливих видів відпочинку з урахуванням сезонної зміни погодних й інших умов і можливостей використання сезонних переваг місцевості. В Україні найбільше значення надається відносно новим видам рекреаційно-туристичної діяльності, які в європейських країнах більш розвинуті. Це зелений туризм, який іноді називають сільськогосподарським, або аграрним, та особливо його підвиди: гастрономічний і винний [3].

Сьогодні всі виноробні регіони світу вважають, що правильно буде розвивати і підтримувати цей вид тематичного туризму. Необхідно рекламувати продукцію місцевих виробників напоїв і просування місцевого туристичного продукту. При цьому є можливість отримувати додаткові економічні та соціальні вигоди від туристів. Це стосується, в першу чергу, відомих європейських виноробних регіонів. У Європі це Італія, Франція, Іспанія, Португалія, Угорщина, а також країни Південної Америки: Аргентина та Чилі, в яких він відіграє велику роль у просуванні місцевої виноробної продукції у світі [1].

Якщо взяти територію дослідження - Північно-східний лісостеповий край України, – можна відмітити, що його фізико-географічні і ландшафтні особливості надають цікаву можливість поєднувати виноградарство, яке було доволі незвичним заняттям для цього регіону, із винним туризмом. Туристів може залучити, по суті, екзотична для цих районів галузь, якою є виноградарство, а також висока якість його продукції за рахунок більшої екологічності виробництва. Виноградарство тут може бути рекомендовано для розвитку відносно невеликих фермерських господарств та індивідуальних господарств, для яких також нещодавно рекомендована спеціалізація в області винного туризму.

Привабливість цього поєднання полягає в тому, що до недавнього часу виноградарство вважалося екзотичним заняттям з різних причин – як кліматичних, так і економічно-затратних, а масштаби невеликих фермерських господарств не залучали інвесторів, якими раніше були в основному державні установи. Таке поєднання як для економіки, так і для соціальної сфери регіону повинно стати інноваційним явищем, і його перспективи можуть бути підкріплені посиленнями на активний пошук, що

проводиться державними і самоврядними структурами, а також розвивається за народною ініціативою [3].

Історично, через географічні, екологічні, кліматичні, культурні та політичні умови, Європа є найбільшим у світі виробником і експортером вин найвищої якості. Але туристів цікавить не лише вишукана європейська кухня і вино, а й безліч національних свят, пов'язаних з колекціями винограду і суміжної продукції. Таким чином, туризм у цілому є важливим джерелом доходів бюджетів багатьох європейських країн.

Певні сорти вина мають заборонні мита, і тому дегустація можлива тільки безпосередньо в Європі, тобто в країнах, де розташовані ці фермерські маєтки. А безпосередньо в них туристи і мають змогу побачити цей культ вина зі своїми особливостями і певними ритуалами споживання.

Метою статті є виявлення проблем та перспектив розвитку винного туризму в Україні як досить перспективного напряму туристичної діяльності, який може актуалізувати потенціал різних регіонів, зокрема Північно-Східного лісостепового краю України.

Для досягнення поставленої мети передбачені такі завдання:

- оцінити можливості промислового виноградарства у регіоні;
- розглянути виноградно-виноробні території, які можливо задіяти у винному туризмі;
- проаналізувати основні проблеми та визначити перспективи розвитку даного виду туризму для регіону.

Виклад основного матеріалу. Україна має ряд регіонів, у яких вдало поєднуються географічні, кліматичні, екологічні та ландшафтні умови для вирощування винограду та виробництва винної продукції. Саме в цих регіонах і потрібно проводити організацію винних турів.

Як вже зазначалося раніше, різноманітність кліматичних умов в Україні дозволяє вирощувати практично будь-який вид рослин, що культивуються у відкритому ґрунті, за винятком екзотичних тропічних рослин, а також отримувати високі стабільні врожаї. При цьому в Північно-Східному лісостеповому краї, залежно від погодних умов, у певні роки можна вирощувати протягом 6-7 місяців на рік (з травня до листопада) та отримувати врожаї вибагливих фруктів і ягід [3, 7].

Багато джерел надають дані про поширення аматорської культури винограду навіть на півночі Європи по лінії: «південна Шотландія – східні та південні райони Норвегії (південніше 56° пн. ш.) – північні райони Росії – Гетеборг – Стокгольм – Турку – Лахті – Санкт-Петербург – Вологда – Іжевськ – Єкатеринбург» [3]. Виноград можна вирощувати на більшій частині території України за винятком високогірних регіонів Карпат, але насправді промислове виноградарство в Україні відбувається тільки у південних регіонах.

Можемо зазначити, що в даний час винні тури представлені на внутрішньому туристичному ринку доволі скромно, і далеко не всі туристичні компанії і туроператори можуть запропонувати такий пакет послуг на території України.

Цікавий факт, що поєднання певних видів підприємницької діяльності з туризмом іноді привабливіше, тому що туризм, пов'язаний з цими видами діяльності, загалом може бути більш доцільний та приносити більше прибутку, ніж сама діяльність виноградно-виноробної галузі.

Динаміка основних показників розвитку виноградарства і виноробства в Україні за останні роки показує, що площі під виноградними насадженнями практично не змінилися.

У 2018 р. в Україні висаджено 527,1 га виноградників, з них: у Миколаївській області – 184,2 га, Одеській – 137,5 га, Херсонській – 25,3 га, Запорізькій – 18,4 га. Незважаючи на невелике зниження площі під виноградними насадженнями, загальний урожай винограду в країні частково збільшився завдяки сприятливим погоднокліматичним умовам, але знову ж таки, жодної інформації про покращення ситуації для регіону дослідження не було.

Серед фундаментальних наукових досліджень українських авторів з даної проблематики дослідженням розвитку винного туризму з урахуванням світового досвіду присвячені та опубліковані останнім часом роботи Д.І. Басюк, О.О. Любіцевої, М.Г. Рудневої, Т.І. Шпараги та ін. [5].

Багато авторів не дуже охоче згадують у своїх роботах даний вид туризму взагалі або коротко розглядають його в контексті зеленого туризму [2, 5]. У своїх роботах В.О. Рибінцев характеризував цю проблему. Загалом більшість матеріалів йде в русло того, щоб використати винний туризм як інструмент пожвавлення господарської діяльності за рахунок припливу іноземних туристів на винні тури. Знову ж таки, у своїх дослідженнях винний туризм розглядають як частину зеленого туризму, який сьогодні користується великою популярністю в світі, але в нашій країні починає тільки зароджуватися.

Якщо представляти приблизну програму такого туру, чи порівнювати її з аналогами у Західній Європі, то загалом стає зрозуміло, що відпочинок такого плану в нашій країні для іноземних туристів, на жаль, є менш привабливий, ніж у Західній Європі.

Схема оцінки території для цілей рекреації зазвичай складається на основі карти її фізико-географічного районування. Кожна з цих груп повинна мати свій власний набір видів відпочинку та їх комбінацій; групи районів розрізняються за інвестиціями та пріоритетами рекреаційного розвитку.

При зонуванні для рекреаційної оцінки районів необхідно попрацювати над вивченням їх сприятливих умов для всіх можливих форм відпочинку з урахуванням сезонної мінливості погоди і можливості використання сезонних якостей території.

Можемо зазначити, що в наш час велика увага приділяється відносно новим (особливо для України) видам рекреаційної та туристичної діяльності, які в цілому, навіть у розвинених європейських країнах, активно розвиваються не так давно. Мова йде про так званий зелений туризм, який іноді називають аграрним, сільськогосподарським, а також гастрономічний туризм і виноробство. Цікаво, що поєднання певних видів економічної діяльності з туризмом іноді приваблює тим фактом, що туризм, пов'язаний з цією діяльністю, може приносити більший прибуток, ніж сама діяльність [3].

При вивченні даної тематики автором понад 20 років ведуться консультаційні роботи з професійними виноградарями північно-східних областей України, зокрема Харківської, Полтавської, Сумської, а також інших регіонів – Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської областей. За даними спостереженнями було зроблено висновок, що переважна більшість виноградарів вирощує певний підбір сортів - залежно від власних потреб (продаж

грон і саджанців, переробка винограду). Ділянки виноградарів розташовані по всій території краю (рис.) у приватному секторі.

Популярність цього напрямку очевидна. По-перше, це і розвага, і вид зеленого туризму. Адже винний туризм поєднує пізнавальну програму, що розповідає про вирощування винограду і виробництво вина, дегустацію, придбання готової продукції, а також відвідування визначних пам'яток регіону, екскурсії по виноробнях, майстер-класи та ін.

Офіційний тур – це доволі велика робота і, в першу чергу, безпека подорожі та гарантія якості продукції. Але, зрозуміло, багато де виноробні України можна відвідати і самостійно. Враховуючи, що винний туризм не має яскраво вираженої сезонності – виробництво і підготовка до нього йдуть цілий рік, а винні підвали тримають одну й ту ж температуру як у жаркому липні, так і в суворому лютому. Багато тематичних сайтів та туристичних компаній пропонують ознайомитися з основними гравцями цього перспективного і багатообіцяючого напрямку - вин-

Рис. Тестові ділянки з вирощування винограду у Північно-Східному лісостеповому краї України [7]

ного туризму України. Але, на превеликий жаль, жоден з турів, які вдалось опрацювати, не має в своєму здобутку території Північно-Східної України. В основному, це південні області України, а також Закарпатська і Дніпропетровська області.

Виноград є кращою сировиною для виноробства завдяки своїм характеристикам, серед яких: соковитість, високий вміст цукру, помірна кислотність і наявність у твердих частинах грон безлічі різноманітних корисних хімічних речовин, що дозволяє створювати різні типи вин. Головне, що його якість і склад залежать від сорту, еколого-географічних факторів вирощування і комплексу агротехнічних прийомів. Придатність сировини для даного виду вина також визначається якісним співвідношенням основних хімічних компонентів. Формування врожаю винограду певної якості досягається тільки тоді, якщо для сорту створені оптимальні погодні та кліматичні умови.

Для цього потрібно знати, як впливають на якість продукції різні умови зростання. Їх вивчення доволі складне, оскільки на рослину винограду одночасно впливає широкий комплекс погодних факторів. Вивчення хімічного складу різних сортів винограду і винних груп дозволяє констатувати існування певних закономірностей серед вин [6].

Оцінка смаку, що характеризує якість вина, безпосередньо пов'язана з фізико-хімічними параметрами складу винограду і його продуктивністю. Ці структурні особливості в свою чергу формуються в залежності від генетичних особливостей сортів і зовнішніх обмежуючих факторів, основними з яких є погодні та кліматичні умови.

Вино та інші продукти, одержувані з винограду, можна вважати відображенням комплексу: «сорт / природно-кліматичні фактори / агротехнічні заходи / технологія переробки сировини». Якщо дві останні частини цього комплексу можна змінити, то помилки у виборі сортів і їх розташуванні можна усунути лише при викорчуванні раніше закладених посадок, заміні їх або перепрививанні новими сортами і так далі, що вимагає великих капітальних витрат. Правильний вибір сортів дозволяє рівномірно розподілити переробку винограду протягом усього сезону виноробства. Висока якість винограду і одержуваного з нього вина досягається тільки тоді, коли будуть створені оптимальні еколого-географічні фактори, ґрунтові умови для вирощування даного сорту, застосовується науково обґрунтована агротехніка для конкретного регіону.

Але навіть сьогодні ми можемо сказати, що українська виноградна і виноробна промисловість переживає, безумовно, не кращі часи у своєму розвитку. Це особливо гостро відчувається у важких умовах економічної кризи не тільки в нашій галузі, а й світової спільноти в цілому. Така важлива подія в Україні, як членство в СОТ (World Trade Organization) також може вносити свої корективи в роботу виноградарства і виноробства.

Більш того, зі вступом України до СОТ для виноградарства додався ряд системних проблем, в основному орієнтованих на виробництво сировини для вітчизняної виноробної промисловості, які не повністю подолали наслідки останніх двадцяти років і не вступили в стадію сталого розвитку, в основному у зв'язку з формуванням недосконалого ринку вина.

Немає необхідності підкреслювати проблеми впровадження механізму чистої конкуренції, рівних можливостей держав-членів СОТ і, зокрема, України, на міжнародному ринку вина. У той час як вітчизняні винороби всіма силами намагаються зберегти своє кількісне і якісне виробництво, європейські винороби одночасно намагаються заповнити український ринок «надлишками своєї продукції, які не знайшли збуту на внутрішньому ринку», що для України є проблемою. Звичайно, здорова конкуренція на українському аграрному ринку в цілому може бути корисною, але щодо виноробної продукції слід сказати, що українські та європейські вина – це два абсолютно різні продукти як з точки зору органолептичних властивостей, так і споживчих переваг. А конкуренція тільки на основі ціни може негативно вплинути на збереження самобутності вітчизняного вина.

Розвиток комплексу виробництва виноградного вина є перспективною складовою для системного, сталого та ефективного розвитку аграрного сектору України. Незважаючи на надзвичайно сприятливі ґрунтово-кліматичні умови для вирощування винограду і виробництва високоякісних вин, спостерігаються несприятливі тенденції, які в більшості випадків пов'язані з недостатнім фінансуванням і недосконалістю існуючої законодавчої бази:

- безперервне зменшення площі під виноградниками;
- скорочення обсягів переробки винограду в деяких регіонах України;
- збільшення закупівельної ціни винограду для переробки через підвищення цін на виноград;
- скорочення виробництва вина [4].

Висновки: Розвиток винного туризму при ураханні місць досвіду з розвиненими вино-виробництвами та виноградарством загалом, має значні можливості для кількісного та якісного зростання, підтримуючи та стимулюючи економічний розвиток виноробних регіонів, підвищення економічної ефективності виноробних підприємств, підвищуючи соціокультурний рівень суспільства. Винний туризм вказує на шлях певних відмінностей у розвитку кулінарного, гастрономічного туризму в країні через просування напоїв і страв у певних регіонах.

1. Північно-Східний регіон України є сприятливим для можливостей промислового виноградарства під будь-які цілі, в т. ч. туристичні.

2. Було вивчено та проаналізовано виноградно-виноробні території регіону, які можливо задіяти у винному туризмі.

3. Основними проблемами можна назвати кількість зацікавлених господарюючих суб'єктів з органами державної влади та місцевого самоврядування при використанні туризму як засобу просування місцевої виноробної продукції.

Створення спеціалізованих маршрутів винного туризму вимагає інтеграції. Розвиток дорож-

ньої винної мережі дає регіону ряд соціально-економічних переваг, а саме: збільшення припливу туристів і продажу місцевих виробників винограду і вина; збільшення числа робочих місць, підвищення рівня культури споживання вина; формування позитивного іміджу регіону (що не входить в його профільну спеціалізацію) на міжнародному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Басюк Д.И. Социально-экономические условия развития винного туризма в Украине / Д.И. Басюк // Напитки. Технологии и инновации. – 2014. – № 10. – С. 26–30
2. Горшкова Л.О. Развитие винного туризма как специализированного вида туристической деятельности / Л.О. Горшкова // Научный вестник Ужгородского национального университета. Серия: Международные экономические отношения и мировое хозяйство. – 2018. – Вып. 17 (1). – С. 68–71.
3. Інноваційні напрямки розвитку міжнародної електронної комерції та готельно-ресторанної справи: Колективна монографія / за заг. ред. Н.І. Данько. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2020. – С. 277–332.
4. Каламан О.Б. Методологія розробки стратегії виноробних підприємств: дис. д-ра екон. наук: 08.00.04. – Одеса: Одеська національна академія харчових технологій, 2021. – 429 с.
5. Любіцева О.О. Перспективи розвитку винного туризму в Україні: світовий контекст / О.О. Любіцева // Географія та туризм. – 2013. – Вип. 24. – С. 93–99.
6. Некос А.Н. Трофогеографія: теорія і практика: Монографія / А.Н. Некос, Ю.В. Холін. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – 296 с.
7. Шуліка Б.О. Конструктивно-географічні основи розвитку виноградарства у Північно-Східному лісостеповому краї України: Дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.11. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2018. – 190 с.

Shulika Borys Oleksandrovyich – Candidate of Sciences (Geography), Associate Professor of the Department of Physical Geography and Cartography, V.N. Karazin Kharkiv National University; e-mail: shulika91@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2427-4124>

VITICULTURE AND WINEMAKING IN THE NORTH-EASTERN FOREST-STEPPE REGION OF UKRAINE COMBINED WITH VINE TOURISM

The purpose of this article is to identify problems and prospects for the development of wine tourism in Ukraine as a fairly promising area of tourist activity. This can actualize the potential of various regions of Ukraine, in particular, the north-eastern forest-steppe region of Ukraine.

Main material. The article analyzes the issues of grape cultivation and wine production in the north-eastern forest-steppe region of Ukraine. In our country, there are a number of regions that successfully combine geographical, climatic, ecological and landscape conditions. Useful properties of such a valuable crop and its processed products in the region will be extremely interesting and relevant. Therefore, it is in this region that you need to organize wine tours.

The variety of climatic conditions in Ukraine allows you to grow almost any type of cultivated plants in the open ground, except for exotic tropical plants and get high and stable yields. People have been studying plant products for a long time, solving various problems. The development of the wine complex is a promising element of systematic, sustainable and effective development of the Ukrainian agricultural sector.

Conclusions. Development of wine tourism, taking into account places of experience with developed wine production and viticulture in general, has ample opportunities for quantitative and qualitative growth, stimulating economic development of wine regions, increasing economic efficiency of wineries, improving socio-cultural level. Wine tourism indicates the path of certain differences in the development of culinary tourism in the country as a whole. In the region, though, it is favorable for the opportunities of industrial viticulture, including from a tourist point of view. The main problems can be the number of interested economic entities with state and local government bodies, when using tourism as a means of promoting local wine products.

Keywords: *grapes, cultivation of crops, wine tourism, agriculture, zoning of territory, viticulture, agroclimatic conditions.*

REFERENCES:

1. Basyuk, D.I. (2014). Socio-economic conditions for the development of wine tourism in Ukraine // Beverages. Technologies and Innovations, 10, 26-30 (in Russian).
2. Gorshkova, L.A. (2018). Development of wine tourism as a specialized type of tourist activity // Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. Series: International Economic Relations and the World Economy, 17 (1), 68-71 (in Ukrainian).
3. Danko, N.I., ed. (2020) // Innovative directions of development of international e-commerce and hotel and Restaurant Business: Collective monograph. – Kharkiv: V.N. Karazin Kharkiv National University, 277-332 (in Ukrainian).
4. Kalaman, O.B. (2021). Methodology of strategy development of wine enterprises: Dissertation of the Doctor of Economics: 08.00.04. – Odessa National Academy of Food Technologies, 429 (in Ukrainian).
5. Lyubitseva, O.A. (2013). Prospects for the development of wine tourism in Ukraine: world context // Geography and Tourism, 24, 93-99 (in Ukrainian).
6. Nekos, A.N., Kholin, Yu.V. (2015). Trophogeography: theory and practice: Monograph. – Kharkiv: V.N. Karazin Kharkiv National University, 296 (in Ukrainian).
7. Shulika, B.O. (2018). Constructive and geographical bases of viticulture development in the north-eastern forest-steppe region of Ukraine: Dissertation ... of the Candidate of Geographical Sciences: 11.00.11. - Kharkiv: V.N. Karazin Kharkiv National University, 190 (in Ukrainian).